

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

‘Op zoek naar het hogere’

In gesprek met Gabriël van den Brink

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur van CDV.

De middengroepen? Veeleer dan een economisch gemarkeerde groep zijn dat mensen die behoefte hebben aan verbinding. Dit is een nieuwe definitie, die Gabriël van den Brink voorstelt. De middengroepen zijn volgens hem op zoek naar een hoger ideaal dat hen boven zichzelf doet uitstijgen, na het neoliberalisme dat van de burgers calculerende individuen wilde maken. *Christen Democratische Verkenningen* sprak met Van den Brink, hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde in Tilburg.

* * *

‘*There’s no such thing as society*’¹, sprak Margaret Thatcher op 31 oktober 1987. Deze uitspraak van de Britse conservatieve politica was méér dan een provocerend pesterijtje tegen politieke tegenstanders die in haar ogen een rozig beeld hadden van de kracht van maatschappelijke verbanden. Voor Gabriël van den Brink markeert de uitspraak een kerngedachte uit de neoliberale politiek, waarvan Thatcher een voortrekker was, samen met de toenmalige Amerikaanse president Ronald Reagan.

Deze politiek introduceerde in alle leef-sferen het calculerende denken, met zijn verheerlijking van private voorkeuren. Volgens Van den Brink heeft dat vanaf begin jaren tachtig een verwoestend effect op de

geestelijke weerbaarheid van de maatschappij gesorteerd. Het miskent de geestelijke bronnen die mensen in staat stellen tot een engagement met de publieke zaak. Hij ziet die waarneming telkens bevestigd in de onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), waarin een grote meerderheid van de burgers meldt dat het met henzelf wel maar de met de samenleving niet goed gaat.²

Van den Brink: ‘Wat is het probleem met de middenklasse? Ik ben er zelf nog niet uit. Ik heb stukjes van de puzzel, maar nog lang niet alle. Naar mijn idee heeft journalist Bas Heijne het probleem nog het nauwkeurigst geformuleerd toen hij onlangs over een *sense of belonging* sprak, het gevoel dat we met een groter geheel verbonden zijn zodat we boven onze eigen beperkingen kunnen uitstijgen. Daarmee slaat Heijne met betrekking tot de middenklasse de spijker op zijn kop.’

In Europa was de christelijke religie, met de kerken als huis, eeuwenlang de voornaamste geestelijke bron die dat gevoel van verbondenheid kon opwekken. In de loop van de negentiende eeuw kwam ook ‘de maatschappij’ als transcendent grootheid op en daarmee deed zij de christelijke idealen concurrentie aan. Voor een deel was maatschappelijke verbondenheid een zeer reële zaak,

omdat mensen dank zij de ontwikkeling van vervoer, handel en communicatiemiddelen werkelijk met elkaar in contact kwamen. Maar voor een ander deel was met noties als vaderland of maatschappij ook een geestelijke samenhang in het geding. Niet voor niets komt de natie op een verbeelde gemeenschap neer. En in die zin werd het sociale of de samenleving ook een bron van zingeving.

‘Waar doe je het voor? Waar krijg je bevestiging van? Waar vind je troost? Wat geeft jou de middelen om je doelen te realiseren? Na religie boden maatschappij en politiek een antwoord op vragen die je in je eentje niet kunt beantwoorden. Hoewel even ongrijpbaar als God, werd de maatschappij tot een seculiere, historische bron van heil, een spiritueel kader waarin onze verbondenheid met het hogere gestalte kreeg. Ik bedoel dat niet cynisch, ik zie het meer als een empirische ontwikkeling. Maatschappij was lange tijd de naam van iets groots dat ons noopt tot een inzet voor de publieke zaak. En

.....
*Het individu heeft zich zo
 zeer geëmancipeerd dat het
 de maatschappij niet langer
 nodig heeft — of denkt te
 hebben*

dan zegt Thatcher ineens: “Die hele maatschappij bestaat niet.” Zo’n uitspraak heeft een dramatische lading, vergelijkbaar met Nietzsches woorden over de dood van God. En uiteraard kwam die uitspraak van Thatcher niet uit de lucht vallen. Hij weerspiegelt wat er sinds de jaren zestig en zeventig ingrijpend is veranderd, namelijk dat het individu zich zo zeer heeft geëmancipeerd dat het de maatschappij niet langer nodig heeft. Of denkt te hebben.’

‘Thatcher bracht onder woorden wat er gaande was: het neoliberale hoogtij. Dat heeft vijftig jaar geduurd. Het was een periode waarin de meerderheid het vanzelfsprekend vond dat individuen belangrijker zijn dan familie, ontplooiing belangrijker dan echtelijke trouw, financiële beloning belangrijker dan een morele plicht tot werken. Zo werd het marktdenken met zijn verheerlijking van koning klant op tal van terreinen een nieuwe realiteit. Het heeft weinig zin om deze nieuwe realiteit op morele gronden te veroordelen. Maar het betekent wel dat het meer omvattende geheel waarmee je individuele lot is verbonden, op den duur wordt aangetast. Dat is de verlegenheid waar we momenteel middenin zitten.’

Van den Brink beschouwt de opkomst van partijen aan de flanken van het politieke spectrum als een nostalgische reflex op deze ontwikkeling. ‘Nostalgische beelden verkopen altijd goed. Het is vaak niet verheffend, want die partijen zitten vol bozigheid en bitterheid. Maar er zit ook veel teleurgesteld idealisme in. Bovendien moeten we erkennen dat de middenpartijen geen overtuigend alternatief bieden. In die zin zou ik de nostalgische reflex liever serieus nemen. Hij vormt een imaginair antwoord op een politiek probleem en dat is maar al te vaak het begin van een reële verandering.’

‘Volgens mij delen veel mensen dit gevoel. Neem de observatie van het scp dat Nederlanders tevreden zijn met hun eigen leven, maar niet met de maatschappij. In wezen zeggen zij dat de verbondenheid van hun eigen leven met dat van anderen onvoldoende zichtbaar is. Burgers vatten de eisen die zij aan het leven stellen in toenemende mate als private normen op. Het zijn hún normen en daar heeft verder niemand iets mee te maken. Zij hebben minder oog gekregen voor de publieke dimensie van normen,

niet het minst doordat instituties die een collectieve norm uitdragen, zoals kerken en politieke partijen, zwaar aan invloed hebben ingeboet.’

‘Het is niet juist om privatisering louter als een economische ontwikkeling te zien, als een methode om de organisatie van het openbaar vervoer of de postbestelling te verbeteren. Privatisering maakt deel uit van een brede culturele beweging. Eenmaal losgemaakt uit hun collectieve of traditionele verbanden, gaan mensen hun leven anders inrichten. Het oordeel over goed en kwaad is niet meer het voorrecht van pastoor, dominee of andere morele specialist. Het komt evengoed toe aan gewone burgers die hun persoonlijke geweten volgen. Dit heeft beslist iets positiefs. Er is ruimte voor eigen waarden, eigen normen, eigen verwachtingen ontstaan. De één doet het zus, de ander zo.’

‘Maar met die ruimte kun je in normatief

opzicht ook iets verliezen, zeker als dat samengaat met het misverstand dat normen louter een private zaak vormen. In werkelijkheid zijn ze altijd collectief, omdat ze bij het bewaren van de maatschappelijke vrede een onmisbare functie vervullen. Privé kunnen mensen zeer gewetensvol handelen, bijvoorbeeld als het om hun kinderen of hun eigen familieleden gaat. Ik sluit niet uit dat allerlei topondernemers die een megainkomen verdienen, in hun privé-leven hoge normen aanleggen. Dat is zelfs heel waarschijnlijk. Alleen, voor de publieke zaak is dat minder relevant. Daarvoor hebben we geen private maar een publieke moraal nodig. En juist die hebben we in Nederland aan de wolven gevoerd. Iedereen zoekt het zelf maar uit.’

Van den Brink vraagt zich af of hij met deze denkbeelden zelf ook een slachtoffer van nostalgische gevoelens is. Zet hij de jaren vijftig tegen het heden af? Romantiseert hij het verleden? ‘Dit risico is er altijd. Niettemin denk ik dat het neoliberalisme heeft gefunctioneerd als een aanjager van de ge-

.....
.....
*Het is toch gek dat men heeft
geprobeerd Europa te verkopen
met praatjes, alsof het een
wasmerk is?*
.....
.....

dachte dat de markt verstandiger en krachtiger is dan de samenleving. Onder Paars was dat denken op zijn hoogtepunt. Het kreeg ook zijn beslag in allerlei beleidsdossiers. Inmiddels zitten we met de calculerende burger die niet anders dan zijn eigen belang najaagt. De calculerende burger was geen goed idee, maar hij werd wel het argument voor talrijke beleidslijnen. En ook voor de Europese politiek. Het is toch gek dat men heeft geprobeerd Europa te verkopen met

praatjes, alsof het een wasmerk is? De onderliggende morele en geestelijke bronnen van Europa zijn onvoldoende aangeboord. Hoe wil je dan dat mensen in beweging komen? Je kunt mensen niet duurzaam mobiliseren met een marktvoordeel. Dat hebben ze na één keer wel gezien.’

* * *

Toch kan men zich afvragen of Nederlanders wel behoefte hebben aan verbondenheid. Misschien kunnen mensen goed leven met zichzelf of hun naasten, en vormt verbondenheid een overbodig iets. ‘Voor Nederland geloof ik daar niet in. Uit tal van symptomen kun je afleiden dat onze basishouding anders is. Er is een vrij constante tendens in Nederland dat we méér willen dan privatisering alleen. Het SCP laat dat telkens zien. Eigenlijk willen we in Nederland een soort nationale gemeenschap, waarin we solidair met elkaar zijn. Het Rijlands model, meer richting Scandinavië dan richting Italië.’

‘Ik noem een paar symptomen. Er is onderzocht hoe mensen na de moord op Van Gogh feitelijk hebben gereageerd. We waren bang dat we nu echt een tweedeling kregen, met brandende moskeeën en fysiek geweld. Maar in werkelijkheid is, op een paar nare incidenten na, het tegendeel gebeurd. Mensen ontplooiden vele honderden initiatieven om elkaar op te zoeken. Dat waren mensen die geen kloof wilden maar verbondenheid. Ook na de uitzending van *Fitna* gebeurde dat. Nederlanders geloven kennelijk in healing, in elkaar opzoeken na een traumatische gebeurtenis, een gemeenschap vormen. Dat gebeurt overigens spontaan, het wordt niet geregisseerd. Ook niet door de overheid. Dat is een interessant verschijnsel. Wat zegt dat over ons? In elk geval dat we niet zo van kloven houden, van polarisatie of van tegenstellingen.’

‘Een ander teken is de huidige behoefte aan leiderschap. Twee op de drie Nederlan-

ders willen een krachtige leider. Daar zitten riskante aspecten aan, maar het gaat me nu om het symptoom. Er is blijkbaar behoefte aan politici die de weg wijzen, iets belichamen. Rita Verdonk probeert daaraan te beantwoorden, maar ze laat zich te sterk bepalen door haar achterban. Om leider te zijn is meer nodig dan het bezigen van mbo-taal. De zoektocht naar een nationale identiteit vraagt ook om een verhaal over de verbinding tussen verleden, heden en toekomst, over de continuïteit tussen generaties. Op dat punt is het verhaal van Paul Scheffer overtuigender.’

‘Een ander symptoom is het narcistische spiegelpaleis van de televisie en vergelijkbare media. De achttiende-eeuwse filosoof George Berkeley zei eens: “*Esse est percipi*”, ofwel: bestaan is dat men wordt waargenomen. Mensen worden bevestigd in hun bestaan doordat anderen hen zien. Iedereen wil worden erkend, maar het maakt wel een verschil of wij door God, door de maatschappij of door de media worden gezien. In veel kathedralen wordt het eerste perspectief gesymboliseerd met de schildering van Zijn oog bovenin het kerkgebouw. Dat oog zit natuurlijk evengoed aan de binnenkant van je eigen schedel. Het gaat erom dat je leeft vanuit een blik die sturend werkt. Een oog dat ziet dat je in stilte het goede doet.’

‘Wat komt ervoor in de plaats? Voor veel mensen zal het op tv gezien worden een bevestiging vormen van wie of wat zij zijn. Kortom, er wordt in Nederland veel gezocht naar vormen van gemeenschap, verbondenheid of zingeving. En hoe hulpeloos, kortstondig of sentimenteel die pogingen ook zijn, we zouden ze met een zeker mededogen moeten bezien.’

* * *

Van den Brink ontwaart een proces van culturele herordening, een cyclisch fenomeen dat zich op min of meer organische manier

voltrekt. Na een periode waarin mensen oude banden verbreken omdat ze gaan knellen en nieuwe vrijheden verwerven, wordt er vanaf een zeker ogenblik weer naar balans gezocht. Dat is ook nu het geval. De toegenomen culturele en etnische veelkleurigheid van de samenleving neemt voor veel mensen de gedaante van een chaos aan. Zij hebben behoefte aan overzicht en proberen nieuwe associaties uit.

Dit zou kunnen verklaren waarom partijen die morele waarden of religieuze idealen inzetten, zoals het CDA, minder in verwoording zijn dan partijen die hun politieke handelen vooral uit economische motieven afleiden, zoals PvdA en VVD.

Van den Brink: ‘Economisch gezien is er met de middengroepen in Nederland maar weinig aan de hand. In dat opzicht hebben we een redelijk stabiele middenklasse, die zo’n 40 procent van de bevolking omvat en een bescheiden mobiliteit naar boven of beneden kent. Daaruit kan het onbehagen nauwelijks worden verklaard. Vandaar mijn voorstel om de middenklasse niet economisch te definiëren, als een groep tussen de hoge en de lage inkomens, maar als de klasse die verbinding zoekt. De outcasts zijn dan degenen die zich van de samenleving afwenden, een houding die je zowel bij de onderklasse als de nieuwe rijken ziet. Beide laatste groepen vormen *gated communities*, met dit verschil dat de rijke groep de hekken zelf betaalt, terwijl de verzorgingsstaat de hekken rond achterstandsbuurten vergoedt. Dat kan een vloek voor de samenleving zijn. In de VS wordt het midden vanuit de flanken ondermijnd. In Nederland zie ik dat nog niet zo gauw gebeuren, mits we op tijd beseffen wat er gaande is.’

In zeker drie opzichten staan de verbindingen en daarmee de stabiliteit van de samenleving onder druk, meent Van den Brink. ‘De eerste is die tussen verleden en

toekomst. De generaties die nu aan de macht zijn, bestaan voor een groot deel uit hoog opgeleide mensen. Die hebben in de jaren zestig en zeventig een sociale stijging door-gemaakt en méér kansen gekregen dan hun ouders. Ontsporingen daargelaten, komt dat neer op een verhaal van verbetering en emancipatie.’

‘Gaan onze kinderen ook een dergelijke stijging meemaken? Waarschijnlijk niet, al was het maar omdat we op veel terreinen een niveau hebben bereikt dat niet veel hoger kan. Maar er is ook iets fundamenteels aan de hand. Soms denk ik dat de meritocratische moraal aan slijtage onderhevig is, de idee dat intellectuele en geestelijke investeringen ons vooruit helpen. Hoewel die investeringen het fundament van de westerse cultuur vormen, moeten we vaststellen dat heel wat mensen dit inmiddels anders zien. Waardoor valt de ambitie weg? Waarom slijt het kwaliteitsbesef? Het is helemaal niet zeker of het goed zal gaan met onze kinderen. Wordt het wel gehonoreerd als je discipline hebt? Loont het de moeite om je best te doen? Het is voor de gemoedsrust van een samenleving niet goed als die vragen te lang onbeantwoord blijven. Om nog maar te zwijgen van de concurrentie met China en India, want daar wordt wel degelijk discipline opgebracht.’

‘Een tweede lijn die ter discussie staat is het verband met de hogere cultuur. De culturele en intellectuele elite in Nederland heeft al lang niet meer het gezag dat ze vroeger had. De samenleving bestaat uit talloze democratisch gezinde burgers die elkaar respecteren, netjes aan het werk zijn of hun kinderen opvoeden — en toch ontbreekt er iets. In elk geval vindt men verwijzingen naar hogere cultuur, beschaving of sublieme kwaliteit in het publieke leven al snel belachelijk. Desondanks dringen zich klassieke vragen op. Wat zijn eigenlijk onze hoogste doeleinden? Waar doen we het voor in het

leven? Om me tot mijn eigen omgeving te beperken: wetenschappelijk inzicht zou een hoger streven kunnen zijn, maar op de universiteit zie je toch erg veel mensen die met iets ander bezig zijn: met punten halen,

.....

Wat zijn eigenlijk onze hoogste doeleinden? Waar doen we het voor in het leven?

inkomen verwerven, overleven. Zelfs dáár is het hogere voor velen geen levende categorie. De vraag is dan waaraan de middenlaag zich nog kan optrekken.’

Ten slotte verliezen de politieke partijen in het midden geleidelijk hun zeggingskracht, meent Van den Brink. Dit blijkt onder meer bij opiniepeilingen uit de afkalving van het gezamenlijke zetetal in de Tweede Kamer van CDA, PvdA en VVD en de navenante groei van ChristenUnie, SP en PVV. ‘De partijen in het midden slagen er niet goed in een ideaal te formuleren dat mensen boven zichzelf doet uitstijgen. De publieke zaak wordt schraler, zeker wanneer politici voortdurend doen alsof het alleen maar om centen, banen of andere, meer

aardse dingen gaat. Ik zie weinig politici die op overtuigende wijze een verder reikend perspectief bieden. Ze spreken allemaal zo’n beetje dezelfde taal. Dat komt mede doordat de rekruteringsbasis voor politici bijzonder smal is geworden. Nu politieke partijen niet meer dan enkele procenten van het electoraat vormen, wordt veel maatschappelijke ervaring nooit aangeboord. Ik herken er het leven anno 2008 niet in.’

‘Er is dus een grote behoefte aan een moreel-cultureel leiderschap, aan voorbeeldige mensen die een taal spreken waarmee zij appelleren aan het hogere. De christendemocratie heeft daarbij meer reserves dan de sociaaldemocratie en het liberalisme, die vaak een te plat verhaal hebben. Maar dat wil niet zeggen dat het CDA ontspannen achterover kan leunen. Het zou echt beter kunnen. Politici moeten wat de christendemocratie in huis heeft op een meer inspirerende wijze verbinden met de publieke zaak. Dat is niet alleen een kwestie van personen. De vraag is of christendemocraten voldoende putten uit de geestelijke bronnen waaruit zij voortkomen.’

Noten

-
- 1 *Woman's Own*, 31 oktober 1987, 8-10.
 - 2 In het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (COB) van het SCP d.d. 19 juni 2008 zei 82 procent van de ondervraagden zichzelf als een

‘gelukkig mens’ te beschouwen. Verder vonden bijna twee op de drie Nederlanders (64 procent) dat het met Nederland meer de verkeerde dan de goede kant op gaat. Lager opgeleide Nederlanders waren daar iets stelliger in dan hoger opgeleide.